

*А. М. Ноур,
канд. пед. наук*

*Andriy M. Nour,
Ph.D. in Pedagogics*

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА СІМЕЙ МАЛИХ МІСТ УКРАЇНИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Abstract. The results of the conducted sociological researches bring to light the issue of adaptation of the population to the modern system of management, population's attitude to the entrepreneurial activity and the organization of private business under the conditions of market economy formation. The article presents the data on the influence of socio-demographic, demo-economic, socio-psychological and economic factors on the population's economic behaviour. The author analyzes choice options of the type of socio-economic orientations of the concrete family categories depending on the region and type of settlement, the peculiarities of the influence of personal and institutional aspects of economic culture on the economic behaviour of the population.

Економічні реформи, впровадження ринкової системи відносин, динаміка економічної сфери актуалізують проблеми роздержавлення економіки, соціалізації ринку праці, адаптації населення до сучасної системи господарювання, формування адекватної ринкової поведінки. Особливості переходу від планово-адміністративної економіки до ринкової, формування соціально орієнтованої ринкової економіки вимагають лібералізації зайнятості на основі розвитку малого підприємництва та бізнесу, самозайнятості, оновлення соціально-економічних норм поведінки. На відміну від економічної активності, яка визначається як прагнення працездатної особи застосувати на практиці наявні знання та досвід, одержуючи за це винагороду в натуральній або грошовій формі [1, с. 213], економічна поведінка характеризується як комплекс цілеспрямованих індивідуальних і групових дій, що визначають спрямованість та інтенсивність реалізації людського фактора у процесі трудової діяльності [2, с. 150].

Економічна поведінка тісно пов'язана з економічною культурою суспільства, ефективністю діяльності соціальних інститутів у сфері економіки. Аналіз літератури свідчить про наявність значної кількості трактувань поняття культура [3]. З точки зору аналізу взаємовпливу економіки і культури найбільш прийнятним є тлумачення культури як соціальної пам'яті суспільства — особливого

соціального механізму, який відтворює еталони поведінки, що перевірені досвідом історії та відповідають потребам подальшого розвитку суспільства [4]. Цей механізм забезпечує зв'язок між сучасними зразками діяльності та поведінки людей (в усіх сферах суспільного життя, включаючи й економіку) та їх зразками, які склалися на попередніх стадіях розвитку суспільства.

Уявлення про культуру як соціальну пам'ять суспільства було розроблено соціологами ще у 20-і рр. минулого століття. Так, у 1927 р. американський соціолог І. С. Майр визначив культуру як “те, що зберігається з минулого людей і впливає на їх теперішнє для оформлення їх майбутнього” [5, с. 177]. Трансляційна роль культури підкреслюється також Я. Щепанським. Він провів узагальнення багатьох варіантів тлумачення поняття культура і дійшов до висновку: “Існують певні ідеї, які передаються з покоління у покоління. З цими ідеями пов'язані системи цінностей. Вони, у свою чергу, визначають поведінку індивідів і груп, їх способів мислення й сприйняття. Весь цей комплекс і є культурою” [3, с. 50].

Необхідність підтримки “соціальної пам'яті” породжує цілу систему соціальних інститутів, які виробляють цінності, норми, вимоги, санкції. Наприклад, сім'я як один із соціальних інститутів виробляє і транслює новим поколінням цінності і норми способу життя, взаємостосунків дітей й батьків, трудової моралі тощо. Поряд діють і інші соціальні інститути – політика, право, релігія, наука, мистецтво.

Однак концепція культури тільки як соціальної пам'яті акцентує роль культури в забезпеченні зв'язку значних часових періодів і їх поколінь, але не фіксує іншого аспекту культурного розвитку суспільства – оновлення його цінностей і норм на базі вивільнення від одних та заміни їх на інші, витіснення застарілих цінностей новими. Процес збагачення й розвитку пам'яті – невід'ємний елемент загального відтворення культури, який відбувається шляхом постійної переоцінки цінностей.

Процеси, в яких виявляється роль культури як соціальної пам'яті суспільства, реалізуються через динаміку її елементів. Під такими елементами культури розуміють потреби, цінності, норми, переваги, престиж, мотивацію, тобто специфічні риси свідомості і поведінки індивідів і соціальних груп [6]. Існує багато тлумачень зазначених вище елементів культури, але відносно проблем економічної культури найбільш прийнятними є такі трактування.

За визначеннями американських соціологів К. Янга, Р. Мака, Ф. Мерилла, під цінностями розуміються “прийняті несвідомо поняття про те, що є правильним або важливим”, “судження про те, що має важливе значення для індивідуального і групового благополуччя” [цит. за 7]. Цінності – це фундамент культури.

На їх основі складаються соціальні норми – поширені в даному суспільстві приписи до дій. “Під нормами можна розуміти усю сукупність різноманітних вимог, які пред'являє дана система культури до людини, до групи, до соціального інституту. Норма передбачає дозвіл, заборону, обов'язковість, допустимість, бажаність тих чи інших дій. Уявлення про те, начебто люди бажають того, що випливає з їхніх потреб, а суспільство обмежує їхні бажання, є невірним. Давно доведено, що самі бажання, інтереси, потреби людей соціально обумовлені, тобто що тут діє визначений тип соціальних норм” [8, с. 50–51].

Існує багато думок про роль мотивації в ринковій економіці, більш того, фахівці та науковці досі не визначились щодо узагальненого підходу у використанні поняття “мотивація”. За сучасних умов цікавою є думка українських економістів, які пропонують розрізняти поняття “мотивація праці” та “мотивація трудової діяльності”. У першому випадку мотивація праці є тільки спонуканням працівника до ефективної роботи, що забезпечує відповідні винагороди та задовольняє потреби, які людина намагається задовольнити. У другому – мотивація трудової діяльності включає у себе і мотивацію готовності до праці, і мотивацію підготовки до трудового процесу, і мотивацію зайнятості, і мотивацію до досягнення рівня конкурентоспроможного працівника, і, власне, мотивацію праці [9, 10, 11].

Є ще один підхід: пропонується розрізняти поняття “мотивація праці” і “мотивація до праці” [12, с. 45]. У зв’язку із цим мотивація праці розглядається як мотивація труда зайнятих працівників, яка спрямована на підвищення ефективності їх виробничої діяльності. Друге поняття характеризує рівень спонукання незайнятих працівників знайти прикладання своїм можливостям та здібностям за певними сферами діяльності та спеціальностями.

У межах даної статті ми розглядаємо економічну поведінку та мотивацію до праці як спонукання зайнятих і не зайнятих (тобто усі категорії населення, що знаходяться на ринку праці) до прикладання своїх здібностей в умовах формування багатокладної економіки, вивільнення праці, свободи вибору сфери і змісту трудової діяльності, зміни форм власності.

Завдання дослідження – визначити зміни в ринковій мотивації поведінки економічних суб’єктів, ставленні населення до підприємницької діяльності та відкриття власної справи в економічному господарюванні, проаналізувати вибір типу соціально-економічних орієнтацій окремих категорій сімей залежно від типу поселення, оцінити вплив особистісного й інституціонального аспектів економічної культури на економічну поведінку населення.

Матеріали дослідження. Вплив соціально-демографічних, демоекономічних, соціо-психологічних та економічних факторів на економічну поведінку населення значною мірою диференційований по регіонах, по великих та малих містах. Тобто сім’ї характеризуються різним ступенем адаптації до змін, які відбуваються в суспільстві, до нових економічних умов. Результати економічної і соціальної адаптації можуть призводити до істотних змін у способі й стилі життя. Дослідження життєвих орієнтацій та ціннісних пріоритетів населення України останніх років [13, 14] свідчать про стабільне ставлення до такої цінності, як “робота” (80% респондентів по Україні, 81% – у малих містах вважають її найважливішою цінністю).

Проте в малих містах існують більші ризики щодо можливого безробіття, у першу чергу через звуження сфери прикладання праці. За даними соціологічного опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень у травні 2004 р. [13], стосовно таких проблем, як повільні темпи ринкових реформ в економіці, зростання цін, загальне зниження рівня життя, розшарування суспільства на багатих і бідних, у відповідях респондентів у цілому по Україні та мешканців малих міст практично немає різниці. Але така проблема, як безробіття, більшою мірою турбує жителів малих міст – 66%, тоді як по Україні – 62%.

Такий стан попиту і пропозиції робочої сили, перспектив щодо зайнятості населення підтверджується даними Держкомстату України (Статистичний бюлетень “Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2004 році”). Аналіз розподілу домогосподарств за наявністю працюючих осіб у їх складі свідчить, що в малих містах частка домогосподарств, де немає працюючих осіб, становить 38,0%, тоді як у великих містах – 32,4%. Виходячи з цього, коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства (розраховано як відношення загальної кількості членів домогосподарства до кількості працюючих осіб у його складі) у малих містах становить 2,63, а у великих містах менше – 2,26. Із збільшенням чисельності членів домогосподарства зростає коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена сім’ї. Так, серед домогосподарств з п’яти та більше осіб (серед них значний відсоток багатодітних сімей) у великих містах 42,3% таких сімей мають у своєму складі двох працюючих осіб, а в малих містах тільки 34,1%. Серед цієї ж категорії домогосподарств у малих містах частка сімей, де немає працюючих, становить 11,2%, а у великих містах – 5,8%.

Під час опитування молодих сімей [15] щодо можливого безробіття отримано відповіді загалом оптимістичні, але знову ж таки в сім’ях, які проживають у малих містах, менша психологічна стійкість щодо ймовірної можливості в найближчому майбутньому залишитися без роботи (серед усіх опитаних – 23%, серед сімей малих міст – 26%). Молоді притаманна більша активність, більша територіальна і професійна мобільність, більша швидкість адаптації та індивідуальних реакцій на соціально-економічні зміни у суспільстві.

Аналіз результатів опитування молодих сімей за територіально-адміністративним розподілом свідчить про значні відмінності в оцінці рівня безробіття та можливості залишитися без роботи. Так, у Черкаській області, яка є індустріально-аграрною і відзначається розвиненістю переробної промисловості, можливість залишитися у майбутньому без роботи відмічають 37% респондентів, у Донецькій області, яка характеризується найбільшим серед усіх областей України рівнем урбанізації (90%), таку можливість припускають 30% респондентів. Донецька область посідає перше місце в країні не тільки за питомою вагою міського населення, а й за кількістю міських поселень. Проблема можливого безробіття меншою мірою турбує молоді сім’ї малих міст Волинської області – 12% та Київської – 11%.

Головними причинами сучасного безробіття як у великих, так і в малих містах є спад економіки та прискорене скорочення попиту на робочу силу. За цих умов важливим є забезпечення, у першу чергу, повної зайнятості як головного пріоритету розвитку суспільства, а також поліпшення процесу працевлаштування на умовах самозайнятості, неповної зайнятості, вторинної (додаткової) зайнятості.

Домогосподарства (сім’ї) малих міст України у порівнянні з великими містами мають більше можливостей для занять індивідуальною (самостійною) трудовою діяльністю. Аналіз статистичних даних свідчить про постійне зростання чисельності та питомої ваги самозайнятих (особи, які здійснюють трудову діяльність на самостійній основі), зайнятих в особистому підсобному сільському господарстві, безкоштовно працюючих членів сім’ї. За даними Держкомста-

ту України (Статистичний бюлетень “Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2004 році”), 66,3% домогосподарств у малих містах мають земельні ділянки, (у великих містах – 27,5%). Причому у малих містах серед домогосподарств, які мають земельні ділянки, 59,1% мають площу землі до 10 соток, 28,8% – від 10 до 25 соток, 7,4% – від 25 до 50 соток та 1,9% – від 50 до 100 соток; у великих містах – відповідно 90,1, 9,0, 0,6, 0,3%.

Самозайнятість сімей малих міст України по-різному впливає на формування структури сукупного доходу, залежно від вибору економічної поведінки. Середня площа землі, яку використовує одне домогосподарство у малих містах, становить 28 соток. Із них 41% використовується домогосподарствами для вирощування продукції лише для власних потреб, 6,8% площі – для вирощування продукції для власних потреб та для продажу і 51,1% здається в оренду. Серед усіх домогосподарств України, які мають у своєму розпорядженні земельні ділянки, відносно найбільша їх частка здається в оренду домогосподарствами АР Крим – 91,7% від наявної площі, Луганської області – 86,4%, Дніпропетровської – 85,8%, Миколаївської – 85,7%, Харківської – 83,2%, Кіровоградської – 82,7%, Донецької – 82,6% та Чернігівської – 80,2%. Найменшою мірою таку форму використання земельної площі практикують домогосподарства Волинської, Рівненської, Закарпатської, Тернопільської та Львівської областей – тут здається в оренду від 0 до 9,3% загальної площі земельної ділянки. Значним чинником поповнення сімейного бюджету на умовах самозайнятості є те, що близько третини домогосподарств у малих містах України утримують худобу, птицю і бджіл, тобто натуральні надходження від особистого підсобного господарства у структурі сукупного доходу відіграють значну роль.

Незважаючи на це, формування та функціонування ринку праці в ринковій системі вимагає оновлення форм організації праці, скорочення загальної чисельності незайнятого населення, застосування ефективних механізмів становлення багатокладної економіки, соціалізації ринку праці. Можна стверджувати, що сьогодні в Україні підприємницька діяльність посідає не вельми помітне місце на ринку праці. Це відбувається через недосконалу політику держави відносно підприємницької діяльності та постійну зміну правил гри, а також через низьку економічну активність та економічну культуру населення.

Під час опитування дорослого населення України [13] (див. табл. 1) більшість респондентів відповіли, що не вважають себе здатними організувати найближчим часом власну справу (43% респондентів по Україні, 45% – у малих містах) або мають бажання, але не мають матеріальних можливостей для цього (26% респондентів по Україні, 27% – у малих містах).

За цих умов важливим напрямом активної політики ринку праці є підтримка населення у його підприємницькій діяльності, перенавчання та перекваліфікація робочої сили, підготовка до відкриття власної справи. Розвиток малого підприємництва, впровадження у життя ринкової моделі господарювання значною мірою пов'язано із становищем молоді, молодих сімей, мотивація економічної поведінки яких залежить від існуючих цінностей, норм і потреб. Вирішення проблем молодих сімей у сфері освіти, професійної підготовки, продуктивної зайнятості, охорони здоров'я, соціального забезпечення, формування у молоді орієнтацій та установок на цінності сім'ї та сімейного способу життя є

важливою умовою успішної реалізації здійснюваних в Україні політичних та економічних реформ. Тому, з метою з'ясування особливостей становлення відносин господарської самостійності молодим сім'ям було поставлено запитання [15] "Чи хотіли б Ви в офіційно встановленому порядку займатися підприємницькою діяльністю?". Найбільш активними виявилися молоді сім'ї малих міст в АР Крим, де 59% респондентів бажають створити власне підприємство. У Волинській області 52% респондентів дали ствердну відповідь на це запитання. Найменшу активність молоді сім'ї як суб'єкти економічного господарювання виявили у Донецькій області – 8%. Хотіли б зареєструвати себе як приватного підприємця 12% молодих сімей Черкаської області, 10% – Волинської області, 8% – Донецької області та 4% – АР Крим. 9% молодих сімей Черкаської області хотіли б займатися бізнесом, але офіційно не реєструючи його, у Донецької та Волинській областях таких сімей по 2%. На момент опитування вже займалися приватним підприємництвом або були власниками діючого підприємства (фірми) по 13% молодих сімей Київської та Черкаської областей, 8% – Донецької та 6% – АР Крим. Економічна поведінка жителів малих міст характеризується й негативним ставленням до підприємницької діяльності, несформованістю цінностей та мотивації до такої праці. Не хочуть ні за яких обставин займатися підприємницькою діяльністю 24% молодих сімей малих міст Донецької області, 17% – Київської, по 14% – Волинської та АР Крим, 5% – Черкаської області.

Таблиця 1

Відповіді респондентів на запитання "Чи збираєтеся Ви організувати найближчим часом власну справу?"

Відповіді респондентів	Україна	Малі міста
Уже організував/ла	5	5
Так, збираюся найближчим часом	5	4
Збираюся, але не скоро	7	7
Маю бажання, але не маю матеріальних можливостей	26	27
Не вважаю себе здатним/ою	43	45
Ще не визначився/лася	14	13

Опитування проведено Українським інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний моніторинг» у 2004 р. [13].

Активні моделі та стратегії пристосування залежать від того, чи передбачається задіяти додаткові адаптаційні механізми, чи плануються реальні кроки для зміни свого становища, тобто мова йде про зміну місця роботи, спробу зайнятися підприємництвом, зміну професії або спеціальності, перенавчання або підвищення рівня професійної кваліфікації, спробу влаштуватися на додаткову роботу та інші способи.

Результати соціологічних досліджень 2002 та 2005 рр. [16, 14] свідчать про незначне зменшення потенційної економічно-трудової активності за оцінками намірів, рішень, особистих планів (табл. 2). За цей період дещо зменшилася частка тих, хто планує зробити кар'єру, реалізувати свої професійні навички, знайти роботу, змінити місце основної роботи на краще, підвищити рівень професійної кваліфікації. Отримані результати, по-перше, наводять на думку про часткове неусвідомлення людьми своїх потенційних можливостей, а, по друге,

може говорити про зневіру в спроможності покращити свій матеріальний добробут шляхом підвищення соціально-економічної активності. Такі висновки підтверджуються значною кількістю респондентів, які погоджуються з твердженням про те, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо (64%), та не погоджуються з думкою, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює (59%). Такі орієнтації та установки у значній частини населення не сприяють підвищенню економічної активності, знижують трудову мобільність тобто потенційну здатність і готовність до зміни місця роботи, професії, посади, територіальних (міграційних) переміщень у межах країни тощо. До позитивних змін у думках, настроях, орієнтаціях та планах можна віднести зменшення за цей період частки тих, хто планує у найближчі 10 років виїхати на заробітки за межі України.

Таблиця 2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Чи плануєте Ви у найближчі 10 років: ... ?” ,%***

Особисті плани респондентів	Так		Ні	
	2002	2005	2002	2005
Знайти роботу	30	27	41	47
Змінити місце основної роботи на краще	29	27	37	43
Отримати освіту, підвищити освітній рівень	22	22	52	52
Підвищити рівень професійної кваліфікації	37	35	40	42
Змінити професію, рід занять	14	14	58	58
Виїхати на заробітки за межі України	16	10	68	71
Зробити кар'єру, реалізувати свої професійні навички	38	35	44	45

За результатами соціологічних досліджень [16, 14].

* У таблиці не наведено відсотки тих, хто відповів “Мене це не стосується” та “Важко відповісти”.

Соціально-трудова активність, установки, орієнтації, особистісні плани суттєво детермінуються віком, рівнем освіти, матеріальним становищем, а також залежать від місця проживання та регіону. Цілковито зрозуміло, що установки знайти роботу у найближчі 10 років (дані опитування 2005 р.) найбільше притаманні молоді у віці 18–28 років (65%) і планомірно знижуються по всіх вікових групах та сягають рівня 12% у віці 50–59 років. Цікавим є те, що практично удвічі активніше планують у найближчі 10 років знайти роботу або змінити місце основної роботи на краще люди з високим матеріальним становищем та вищою і повною середньою освітою. Тобто самодостатні люди з високим рівнем освіти – найбільш активна частка населення, яка відрізняється потенційно високою соціально-професійною мобільністю. Саме ця категорія респондентів орієнтована у майбутньому зробити кар'єру та реалізувати свої професійні навички (55% з матеріальним становищем вище середнього і 45% з вищою освітою). Вони ж, незважаючи на свій високий освітній рівень, активніше налаштовані на підвищення рівня про-

фесійної кваліфікації (59% з матеріальним становищем вище середнього і 45% з вищою освітою). Можна також стверджувати, що особи з матеріальним становищем вище середнього та високоосвічені володіють високими адаптаційними можливостями й відрізняються високим рівнем домагань.

Плани знайти роботу практично не відрізняються у жителів міст і сіл України, але через низькі можливості прикладання праці сільське населення меншою мірою планує змінити місце основної роботи на краще (20% респондентів у селах проти 31% у містах). Також низько вони оцінюють свої можливості у майбутньому зробити кар'єру, реалізувати свої професійні навички (26% респондентів у селах і 39% у містах). Можливості кар'єрного росту молодь у віці 18–28 років пов'язує з переїздом на інше місце проживання у межах України. Через зменшення зайнятості сільського населення, поширення безробіття на селі, зростання чисельності зайнятих в особистих селянських господарствах сільські мешканці меншою мірою пов'язують свої життєві плани покращення добробуту з підвищенням рівня професійної кваліфікації (26% респондентів у селах проти 40% у містах).

Найбільш оптимістичні погляди на майбутнє в частині планування професійного просування відмічаються у північних областях України. 29% респондентів планують змінити місце основної роботи на краще, 24% – отримати освіту, підвищити освітній рівень, 21% – змінити професію, рід занять. Жителі індустріальних східних областей України найбільше пов'язують своє можливе кар'єрне просування та покращання добробуту з підвищенням рівня професійної кваліфікації – 40%.

За даними 2005 р., найбільше орієнтовані на покращення у майбутньому свого соціального самопочуття та добробуту шляхом заробітку за межами України молодь у віці 18–28 років, люди з середнім та вищим за середній рівнем матеріального становища, особи з повною середньою та вищою освітою. У своїх планах можливості заробітку за кордоном найчастіше розглядають жителі м. Києва та Північного і Західного регіонів України.

Зміни в соціальному становищі окремих груп та прошарків населення визначаються багатьма чинниками, у тому числі культурними детермінантами ставлення до праці, тобто економічна поведінка залежить від економічної культури населення. З одного боку, вдосконалення системи управління, впровадження госпрозрахункових форм в економіку постійно впираються у культурні фактори: соціальні якості працівників, керівників, їх неготовність до роботи у нових умовах, тим більше – до створення таких умов. З іншого боку, самі ці риси працівників – продукт адміністративної системи управління, нерозвиненості економічних методів господарювання, дефектів виробничих відносин. Виникає феномен замкнутого кола: задля подальшого розвитку економіки необхідні нові соціальні якості людей, а для того, щоб сформувати такі якості, необхідна інша система господарювання. У процесі формування економічної активності населення існують протиріччя й труднощі. Зокрема, повільне оновлення цінностей і норм, домінування застарілих стереотипів культури, які гальмують процеси економічного розвитку суспільства.

Вибір типу соціально-економічних орієнтацій (доринковий – ринковий – псевдоринковий) залежить від соціально-культурних детермінант економічної

поведінки населення, системи ціннісно-нормативних регуляторів діяльності й поведінки, індивідуалізації життєвого стилю. Соціально-економічні відносини суспільного розподілу праці й зайнятості, господарської самостійності (залежності), розподілу робочих місць пов'язані із відповідними еталонами культури: цінностями і нормами, які були сформовані на попередніх етапах історії. Вони справляють відчутний вплив і на економічні відносини теперішнього дня.

Результати опитування дорослого населення України свідчать, що близько третини респондентів вибирають доринкову життєву стратегію, тобто схильні мати невелику, але гарантовану заробітну платню (29% респондентів по Україні, 28% – у малих містах). Модель ринкового типу соціально-економічних орієнтацій – ризикувати, терпіти труднощі, але заробляти “капітал” – готові використовувати 15% респондентів малих міст України (див. табл. 3). Проте більшість респондентів схильні мати заробіток постійно, але “робити капітал” додатковим шляхом (40% респондентів по Україні, 39% – у малих містах). При цьому 46% опитаних сімей малих міст хотіли б щось реально зробити для того, щоб покращити умови життя власної родини, але що робити і як робити поки що не знають. Це підтверджує важливість формування нової системи соціальних цінностей, навчання та перенавчання з метою сприяння відкриттю власної справи, створення механізму ефективного впливу на економічну поведінку населення.

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Яку життєву економічну стратегію Ви обираєте для себе?”

Вибір стратегії	Україна	Малі міста
Мати невелику, але гарантовану заробітну платню	29	28
Ризикувати, терпіти, але заробляти “капітал”	14	15
Мати заробіток постійно, але “робити капітал” додатковим шляхом	40	39
Займатися домашніми справами, щоб чоловік/дружина заробляв/ла	10	10
Інше	7	8

Опитування проведено Українським інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний моніторинг» у 2004 р. [13].

Аналіз вибору типу соціально-економічних орієнтацій підтверджує, що люди достатньо адаптовані до старої системи соціальних інститутів у сфері економіки та пов'язаних з ними економічними відносинами і саме в силу цієї адаптованості стали не здатними до швидкого пристосування до ринкових механізмів господарювання. Це вимагає підвищення державного впливу на особистісний аспект економічної культури, оновлення цінностей, норм, переваг та інших рис свідомості населення, у першу чергу – цінності самореалізації суб'єктів в економічній сфері.

В умовах перехідної економіки зростає роль особистісного аспекту економічної культури, який фіксує цінності, норми, переваги та інші риси свідомості суб'єктів економіки. З точки зору соціології до особистісного аспекту економічної культури відносяться дві групи цінностей:

- *цінність для працівників їх статусу в суспільстві:* виду занять, роботи, яка виконується, посади, яку вони обіймають, отриманої професії, тру-

дового колективу, у якому вони працюють, соціальних благ, отриманих за працю (заробітної платні та ін.);

- *цінність самореалізації суб'єктів в економічній сфері*: можливості зробити кар'єру, працювати та допомагати оточуючим у колективі або, навпаки, працювати тільки на себе, можливості вдосконалюватися в професії, наблизитися до керівництва, завоювати найбільш вигідне і зручне місце або, навпаки, намагання протистояти керівництву, займати стосовно нього нонконформістську позицію; володіти власністю (особистою, кооперативною, державною), розпоряджатися ресурсами, виявляти економічну самостійність, приймати відповідальні рішення.

Економічні реформи, впровадження ринкової системи відносин потребують активних дій суб'єктів господарювання, підготовки кваліфікованого кадрового потенціалу, а це пов'язано із формуванням економічної свідомості, становленням відповідної економічної поведінки, ставленням до приватної власності, адекватною адаптацією до ринкової економіки. Економіко-психологічна адаптація – істотна частина адаптації людини як суб'єкта господарювання до ринку, до виконання економічних ролей у відносинах розподілу праці, зайнятості, задоволення платоспроможного попиту та власності. Таким чином, економічні ролі – це вимоги, які виставляє суспільство до індивідів у цих ролях, норми, яких вони повинні дотримуватися.

Економіко-психологічна адаптація розглядається як частина соціальної адаптації, що являє собою адаптацію суб'єкта господарювання до економічних умов, які динамічно змінюються, і проявляється в бідності чи матеріальному благополуччі, тобто в економічному статусі і якості життя людини, в її очікуваннях і ставленні до економічних реформ, ринку грошей [17].

Ефективність адаптації визначають за інтегральним показником “якість життя”. Він містить у собі й оцінку здоров'я, політичний, соціальний та інші аспекти, але економічне благополуччя визначається головним фактором оцінки якості життя. За результатами проведених досліджень виокремлюються такі підстави для визначення економічного благополуччя: задоволення працею і доходом, задоволення споживанням, громадянське задоволення економічною політикою держави [18]. Крім цього на суб'єктивне відчуття загального й економічного благополуччя впливають: свобода вибору, незалежність від зовнішніх обставин і контроль над ситуацією.

Отже, почуття контролю над ситуацією, свобода й активність, цінності професійного статусу й самореалізації, відчуття себе активним суб'єктом економічних відносин і детермінують ефективність адаптації до нових соціально-економічних умов. І навпаки, втрата контролю над ситуацією, сприйняття себе пасивним об'єктом обставин провокує свідомий або неусвідомлений перелом життєвих стереотипів і призводить до соціальної та економічної дезадаптації.

Дані проведених соціологічних досліджень [13] свідчать про те, що більшість населення має пасивну життєву позицію, відчуває себе дезадаптованою та не готовою діяти задля того, щоб поліпшити своє становище (див. табл. 4). Прояви дезадаптації на особистісному рівні – це заздрість, агресивність або песимізм, апатія, розпач. 35% респондентів в цілому по Україні та 36% у малих містах

вважає, що існування бідності – це неминучий наслідок сучасного розвитку суспільства, а ще чверть опитаних вважають головною причиною існування бідних людей несправедливе ставлення до них суспільства. Тобто головною причиною бідності більшість населення вважає дію зовнішніх факторів (людей, обставин), що, у свою чергу, є свідченням консервативної та пасивної життєвої позиції. Проблема бідності дуже тісно примикає до проблеми соціальної адаптації і проблеми якості та способу життя. Відповіді респондентів свідчать, що серед головних причин бідності, у першу чергу, визначаються структурні, де відповідальність покладається на суспільство та економічні чинники, і меншою мірою індивідуалістичні, де відповідальність за бідність покладається на поведінку та риси особистості бідних.

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Назвіть найважливішу причину того, чому в нашій країні є нужденні люди?”

Найважливіша причина	Україна	Малі міста
Цим людям не щастить	10	11
Ці люди ліниві і не досить активні	19	20
Наше суспільство до них несправедливе	25	25
Це неминучий наслідок сучасного розвитку суспільства	35	36
Ні одна з них	6	5
<i>Важко відповісти</i>	5	3

Опитування проведено Українським інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний моніторинг» у 2004 р. [13].

Поряд із особистісним функціонує й інституціональний аспект економічної культури. Це цінності і соціальні норми, які функціонують у межах економіки, але вони породжені в інших соціальних інститутах: в політиці, праві, ідеології, науці, моральності, сім’ї, інституті освіти, релігії тощо. Інституціональний аспект економічної культури – це цінності і норми, які характеризують не людей, а економіку в цілому як знеособлену структуру, як сукупність економічних інститутів.

Не применшуючи ролі таких соціальних інститутів, як політика, ідеологія, моральність та інші, слід все ж визнати, що провідним фактором у системі економічної культури виступає інститут права. По-перше, система правових норм визначає межі свободи поведінки економічних суб’єктів, за якими їхня поведінка стає незаконною. Це робить право вельми сильним детермінатором, від якого залежить правовий статус економічної поведінки населення. По-друге, при визначенні меж поведінки, правові норми одночасно виконують правовиховну функцію – формують правосвідомість громадян [19].

Наявність правової регуляції виявляється в тому, що всередині економічної культури складаються норми і цінності, які є або законними (тобто вкладаються в установлені правом межі свободи), або протиправними (тобто виходять за ці межі). Ці дві форми активності характерні і для реальної поведінки. По-третє, право виконує попереджувальну функцію: наявність правових норм, порушення яких викликає певні санкції, понижує імовірність правопорушень.

Таким чином, модель переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки знімає обмеження на відповідну цій орієнтації поведінку економічних суб'єктів, сімей, населення у цілому. Незважаючи на це, результати соціологічних досліджень свідчать, що більшість населення, у тому числі сім'ї малих міст, не готові до підприємницької діяльності через низьку економічну активність та відсутність необхідної професійної підготовки. Реально населення не набуло нового статусу активного і повноцінного економічного суб'єкта. Сучасне українське суспільство характеризується невизначеністю і несформованістю нових цінностей, норм, переваг, потреб, інтересів, суспільного престижу. Успадковані сучасниками риси культури минулого (зрівнялівка, колективізм, соціальна однорідність) стають обмеженнями у вирішенні нових суспільних завдань. Через низькі доходи населення втрачена мотивація до праці в офіційному секторі економіки.

Перспективна програма мінімізації безробіття, залучення населення до утворення різноманітних форм власності має базуватися на формуванні нових цінностей, норм і потреб, змінах у мотивації поведінки. На етапі зміни форм власності система ціннісно-нормативних регуляторів діяльності і економічної поведінки населення має передбачати всебічне стимулювання розвитку малого підприємництва і сімейного бізнесу, державної підтримки середніх та дрібних приватних підприємств. Від цього залежить наявність або відсутність у економіки внутрішніх стимулів до розвитку, а в індивідів – до самостійної мотивації до досягнень, прагнення здійснювати обрану економічну діяльність найбільш ефективно. Особливого значення набуває регіональний аспект вирішення цієї проблеми. Урахування специфіки конкретних регіонів, окремих малих міст дасть можливість вдосконалити систему зайнятості населення, відтворити традиційні для території виробництва, які мають місцеву ресурсну базу та відповідні ринки збуту. Зміни в економічній поведінці населення України мають відбуватися через відновлення мотивації до продуктивної праці, сприяння створенню нових робочих місць, перш за все у сфері послуг, малому і середньому бізнесі, за рахунок спрощення механізмів реєстрації та зниження оподаткування.

Подальший науковий пошук у цьому напрямі може бути спрямований на цільові групи населення, які знаходяться на ринку праці. Дослідження економічної поведінки та мотивації до праці як важливих чинників становлення ринкової економіки, адаптації людини як суб'єкта господарювання до ринку, реалізації людського фактора в процесі трудової діяльності доцільно диференціювати відповідно до сегментації сучасного ринку праці. Можна припустити, що навіть серед зайнятих економічною діяльністю (працюючі за наймом, працюючі не за наймом, роботодавці, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю, безкоштовно працюючі члени сім'ї) економічна поведінка та мотивація до праці стосовно адаптації до ринку буде суттєво відрізнитися. Зовсім іншою може бути економічна поведінка людей, які відносяться до гнучкого ринку праці й працюють за нестандартними формами зайнятості та гнучкими формами найму на роботу. Загострення проблеми безробіття в Україні потребує окремого вивчення економічної поведінки та мотивації до праці осіб працездатного віку (зарєєстрованих та не зарєєстрованих в державній службі зайнятості), які не мають роботи та заробітку, активно шукають роботу або намагаються організувати власну справу та здатні й готові приступити до підходящої роботи. Диференційовані

дослідження економічної поведінки та мотивації до праці окремих соціальних груп за ознакою зайнятості дозволять більш цілеспрямовано формувати політику зайнятості на ринку праці, підвищити мобільність та ринкову мотивацію працюючих, з'ясувати проблеми та причини зареєстрованого, незареєстрованого та прихованого безробіття, створити реальні передумови функціонування соціального ринкового господарства.

1. *Скуратівський В. А., Палій О. М., Лібанова Е. М.* Соціальна політика. – К.: УАДУ, 2003. – 365 с.
2. *Лукашевич М. П.* Соціологія праці : Підруч. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.
3. *Шепанський Я.* Элементарные понятия социологии / Пер. с польс. – Новосибирск: Наука, 1967. – С. 45–51.
4. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни : Очерки теории. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 98.
5. *Беккер Г., Босков А.* Современная социологическая теория. М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – С. 177.
6. Социология сегодня: Проблемы и перспективы. М.: Прогресс, 1965. – С. 490.
7. *Осипов Г. В.* Современная буржуазная социология. – М.: Наука, 1964. – С. 172.
8. *Левада Ю. А.* Лекции по социологии // Инф. бюл. № 5 (20). – М., Ин-т конгр. социальных исследований АН СССР, 1969.
9. *Колот А. М.* Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу: Навч. посібн. – К.: КНЕУ, 1998. – 224 с.
10. Мотивація праці в ринковій економіці: проблеми теорії і практики / Д. П. Богиня, Л. І. Долгова, Г. Т. Куліков та ін. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1967. – 182 с.
11. *Богиня Д. П., Семикіна М. В.* Трудовий менталітет у системі мотивації праці. – Кіровоград: "Поліграф – Терція", 2002. – 226 с.
12. *Куліков Г. Т.* Мотивація праці найманих працівників : Монографія / Відп. ред. Д. П. Богиня. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2002. – 339 с.
13. «Моніторинг громадської жумки: травень 2004 р.» Опитування проведено Укр. ін-том соціал. досліджень та Центром «Соціал. моніторинг» у травні 2004 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 2038 респондентів віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,33 – 2,21%.
14. «Омібус: грудень, 2005» Опитування проведено Укр. ін-том соціал. досліджень та Центром «Соціал. моніторинг» у грудні 2005 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 2057 респондентів віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,20 – 2,01%.
15. Опитування молодих сімей «Молода сім'я в сучасній Україні». Опитування проведено Держ. ін-том проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-том соціал. досліджень та Центром «Соціал. моніторинг» у травні–червні 2003 р. в 7 територіально-адміністративних одиницях України: Донецькій, Черкаській, Волинській, Одеській, Київській областях, АР Крим та м. Києві. Загальна кількість опитаних становить 997 повних сімей (1994 респонденти) і 202 неповні сім'ї (202 респонденти).
16. Опитування «Моніторинг громадської думки: червень 2002 р.». Опитування проведено Держ. ін-том проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-том соціал. досліджень та Центром «Соціал. моніторинг» у червні 2002 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 2113 респондентів віком від 18 років і старше. Вибіркова сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками, стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках не перевищують 2,5%.
17. *Андреева И. В.* Экономическая психология. Социкультурный подход. – СПб.: Питер, 2000. – 511 с.
18. *Дейнека О. С.* Экономическая психология. – СПб: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 158 с.
19. *Шегорцов В. А.* Социология правосознания. – М.: Мысль, 1981.